

ляльок), ряд громад. і житлових будівель кін. 19 — 20 ст.

Численні пам'ятники, у т. ч. 4 пам'ятники Б.Хмельницькому (встановлені 1955, 1993, 1997, 2007).

Археол. пам'ятки: поселення бронзового віку, раннього залізного віку, черняхівської культури, кургани скіф. часу та ін. В істор. центрі локалізоване замчище 15—17 ст., проте через щільну забудову дослідження не проводилися.

Музеї: краєзнавчий, художній, літературний, історії міста Хмельницького, фотомистецтва, історії Проскурівського підпілля.

Офіц. веб-сайт міста: <http://khmelnytsky.com>.

Літ.: Орловский М. Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии. «Подольские епархиальные ведомости», 1863, № 5; Завальнюк О.М. Проскурів в роки Директорії. В кн.: Хмельниччина: роки становлення та поступу. Хмельницький, 1997; Демидко С.Ю. Археологічна карта міста Хмельницький. В кн.: Матеріали наукової конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». Хмельницький, 2006; Петров М.Б., Яков'юк О.П. Плоскирів — старовинне містечко Поділля XV—XVIII ст. В кн.: Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 2004; Історія міста Хмельницького: Документи і матеріали. Хмельницький, 2006; Єсюнін С.М. Місто Хмельницький: історія, події, факти. Хмельницький, 2008; Його ж. Плоскирівський замок та міські укріплення XVI—XVII ст. В кн.: Замки України: дослідження, збереження, використання. Галич, 2011; Хмельницький [на веб-сайті «Електронна єврейська енциклопедія»]. Web: <http://www.eleven.co.il/article/14534>.

С.М. Єсюнін.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан (Зиновій-Богдан) Михайлович (бл. 06.01.1596(27.12.1595) — 06.08(27.07).1657) — політик, полководець і дипломат, провідник національно-визвольного змагання 1648—57, творець Укр. козац. д-ви та її перший гетьман. Батько Т.Хмельницького і Ю.Хмельницького. Дата і рік народження приблизні. З'явився на світ у сім'ї шляхтича Михайла Хмельницького й козачки, вочевидь, у Суботіві. Навч. у Львів. єзуїтському колегіумі. Володів укр., польс. і лат. мовами; пізніше опанував турец. й татарську. Перебуваючи козаком Чигиринського полку, 1620 взяв участь

Факсиміле підпису гетьмана Б. Хмельницького. Підпис на універсалі від 2 червня 1653.

у Цецорській кампанії (див. *Цецорська битва 1620*), під час якої потрапив до турец. полону, де пробув 2 роки. Звільнившись, поновився на козацькій службі, одружився із Ганною Сомківною, у шлюбі з якою мав бл. 10-ти дітей (після її смерті 1647 вдруге одружився 1648, втретє — 1651). Щедро обдарований політ., військ. й адм. талантами, Х. зажив авторитету серед козацтва. Брав участь у повстаннях 1630-х рр. 1637 обійняв посаду військ. писаря, 1638 — чигиринського сотника. Обстоюючи інтереси Війська Запорозького у складі його посольств, двічі 1639 і 1646 проводив переговори з польс. королем Владиславом IV Ваза.

В умовах наростання невдоволення козацтва свавіллям властей, магнатів й орендарів, цькувань із боку Д.Чаплинського (оволодів весною 1647 хутором Х.) він розпочав підготовку повстання. Після її провалу втік на Запорозжя, де за підтримки запорожців 4 лютого (25 січня) 1648 оволодів Микитинською Січю, 9 лютого (30 січня) відбив наступ урядових підрозділів. У середині лютого обраний гетьманом Війська Запорозького. Із цього часу очолив нац. революцію, що спалахнула в Україні (див. *Національна революція 1648—1676*). Уклавши союз із Кримським ханатом, розгромив польс. війська на Жовтих Водах 16 (6) травня і під Корсунем (нині м. Корсунь-Шевченківський; 26 (16) травня (див. *Жовтоводська битва 1648*, *Корсунська битва 1648*). Наступу не продовжив, сподіваючись, що король реформує політ. устрій Польщі, зрівнявши в національно-конфесійних правах укр. народ із польським і надавши автономію козац. регіону.

Улітку 1648 Х. створював армію, формував держ. інституції, зміцнював гетьман. владу. Виношував наміри домагатися надан-

ня козац. Україні статусу третього державно-політ. суб'єкта Речі Посполитої. Здобувши перемогу під Пилявцями (23 (13) вересня; див. *Пилявецька битва 1648*), продовжив похід до зх. межі укр. етнічної території. 21 (11) листопада 1648 уклав угоду про перемир'я, що передбачало відведення війська до козац. регіону й визнання влади польс. короля. Спроба створити незалежну укр. д-ву 1649 зазнала невдачі. Хоча під Зборовом 15 (5) серпня 1649 завдав поразки полякам, унаслідок наполягань крим. хана Іслам-Гірея III уклав 18 (8) серпня із польс. королем Яном II Казимиром Ваза угоду, що лише надавала козац. Україні автономію. Проводячи виважену соціально-екон. політику, запобіг спалахові

Б. Хмельницький. Гравюра роботи В. Гондіуса з портрета невідомого художника. 1651.

Б. Хмельницький. Портрет з літосису Самійла Величка. 1720.

громадян. війни. Водночас запровадив новий адм.-тер. устрій, реформував *Запорозьку Січ*, змінив держ. інституції, удосконалив функціонування органів влади, вів дипломатичну боротьбу за міжнар. визнання молодого д-ви. Враховуючи вразливість її геополіт. становища, намагався зіграти на суперечностях між Річчю Посполитою, Московією і *Османською імперією* (обіцяючи прийняти протекцію відповідно царя і султана), включити у сферу впливу укр. інтересів Молдову і Валахію. Проте поразка у *Берестькій битві* 28 червня — 10 липня (18—30 червня) 1651 змусила Х. укласти *Білоцерківський договір* 28 (18 вересня) 1651, який суттєво обмежував укр. автономію. Однак блискуча перемога у *Батозькій битві* 1—2 червня (22—23 травня) 1652 дала можливість вибороти Укр. д-ві фактичну незалежність.

Наступ військ Речі Посполитої, погіршення внутрішньо- і зовнішньополіт. становища козац. України, провал Жванецької кампанії (жовтень—грудень 1653) спонукали гетьмана прийняти 18 (8) січня 1654 на раді в Переяславі (нині м. *Переяслав-Хмельницький*) царську протекцію, а пізніше укласти договір із Росією. Його надії на отримання суттєвої військ. допомоги з боку Москви не виправдалися. *Охматівська битва* з польс. і крим. військами 29 січня — 1 лютого (19—22 січня) 1655 переможця не виявила й обумовила захоплення Брацлавщини противником. 11 (I) липня 1655 Х. перейшов у контрнаступ, а українсько-рос. підрозділи опанували *Поділля*, *Волинь* і Сх. Галичину, розгромили поляків під *Городком* (нині місто Львів. обл.; 29 (19) вересня 1655) і взяли в облогу *Львів* (29 вересня — 8 листопада (19 вересня — 29 жовтня) 1655). Унаслідок вторгнення хана *Мегмед-Герея IV* і вимог швед. короля *Карла X* Густава залишити *Галичину* повернувся в козац. Україну, провівши успішні бої з татарами під *Залозцями* (нині смт *Залізці* Зборівського р-ну Терноп. обл.; 14—15 (4—5) листопада 1655) і *Озерною* (нині село *Зборівського р-ну* Терноп. обл.; 20—21 (10—11) листопада 1655). Дізнавшись про укладення російсько-польс. перемир'я у Віль-

но (нині м. *Вільнюс*; 3 листопада (24 жовтня) 1656), став на шлях створення військово-політ. союзу із *Трансильванським князівством* і Швецією проти Речі Посполитої. Водночас рішуче протидіяв намірам Москви обмежити суверенітет козац. України. Відчуваючи наближення смерті, на квітневій раді в *Чигирині* (1657) домігся передачі влади сину Юрію.

6 серпня (27 липня) Х. помер. Похований у *Суботові* в *Ллїнській церкві*.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, т. 3. СПб., 1861; Т. 10. СПб., 1878; *Костомаров Н.И.* Богдан Хмельницкий, т. 1—3. СПб., 1884; *Антонович В.Б.* Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого. В кн.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 13. К., 1899; *Gawroński F.R.* Bohdan Chmielnicki, t. 1—2. Lwów, 1906—09; Архив Юго-Западной России, т. 6, ч. 3. К., 1908; *Gawroński F.R.* Hetman Kozacki Bohdan Chmielnicki. Lwów, 1914; *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940; *Vernadsky G.* Bohdan, Hetman of Ukraine. New Haven — London, 1941; *Петровський М.Н.* Богдан Хмельницкий. М., 1944; Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы, т. 2—3. М., 1953; *Голобуцький В.О.* Богдан Хмельницкий — великий син українського народу. К., 1954; *Оглоблин О.* Хмельниччина і українська державність. Нью-Йорк, 1954; *Górka O.* Bohdan Chmielnicki — jego historycy, postać i dzieło. В кн.: Sesja naukowa w Trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654—1954. Warszawa, 1956; Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). К., 1961; Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. К., 1965; *Шевченко Ф.П.* Историчне минуле в оцінці Б. Хмельницького. «УІЖ», 1970, № 12; *Голобуцький В.А.* Походи Богдана Хмельницького в 1648—1654 гг. «ВИЖ», 1973, № 11; *Його ж.* Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648—1657). «УІЖ», 1979, № 1; *Сергієнко Г.* Великий воїн і політик. «Вітчизна», 1979, № 1; *Литвинський В.* Твори, т. 2—3. Філадельфія, 1980—91; *Касмарчук J.* Bohdan Chmielnicki. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź, 1988; *Wójcik Z.* Wojny kozackie w dawnej Polsce. Kraków, 1989; *Замлинський В.* Богдан Хмельницкий. М., 1989; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. Львів, 1990; *Хоткевич Г.* Два гетьмани. К., 1991; *Дашкевич Я.* Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? В кн.: Україна в минулому, вип. 2. К.—Львів, 1992; *Федорук Я.* Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 —

серпень 1649 рр.). Львів, 1993; *Смолий В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. К., 1994; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси, т. 8—10. К., 1995—98; *Крупницький Б.* Богдан Хмельницький в світі української історіографії. «Київська старовина», 1995, № 6; *Плохий С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні. В кн.: *Mediaevalia ucrainica: Ментальність та історія ідей*, т. 3. К., 1995; *Смолий В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1995; *Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: Політика, ідеологія, військово-мистецтво: Збірник статей.* К., 1998; *Сисин Ф.* Мінливий образ гетьмана. «Критика», 1998, № 12; *Універсали Богдана Хмельницького 1648—1657.* К., 1998; *Serczyk W.A.* Na płońscej Ukrainie: Dzieje Kozaczyzny 1648—1651. Warszawa, 1999; *Смолий В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. К., 2003; *Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження).* К., 2003; *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Збірник наукових праць.* К., 2003; *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. К., 2005; *Плохий С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648—1714. К., 2005; *Історія українського козацтва*, т. 1. К., 2006; *Franz M.* Idea państwa kozackiego na ziemiach ukrainnych w XVI—XVII wieku. Toruń, 2006; *Горобець В.* «Волимо царя східного...»: Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. К., 2007; *Шевчук В.* Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI—XVIII ст. К., 2007; *Ciesielski T.* Od Batołu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawie, 1652—1653. Zabrze, 2007; *Смолий В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 2009; *Федорук Я.* Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. К., 2011.

В.С. Степанков.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Михайло (1560—70-ті рр. — п. восени 1620) — козац. діяч. Батько *Б.Хмельницького*, дід *Т.Хмельницького* і *Ю.Хмельницького*. Походив із дрібної укр. правосл. *шляхти*, мав герб «*Абданк*» (за ін. даними, «*Мосальський*» або «*Сирокомля*»). Нез'ясованим є місце народження Х. Дружина Х., мати Богдана, походила з козац. роду і, за деякими даними, доводилася ріднею *Дорошенкам*. Крім Богдана і Григорія, від цього шлюбу